

MATEUSZ TOFILSKI

KATEGORIA AFORDANCJI A PROBLEM RELACJI STRUKTURY I SPRAWSTWA

Streszczenie. Artykuł zawiera analizę wykorzystania kategorii afordancji w koncepcjach socjologicznych, podejmujących problematykę relacji pomiędzy strukturą społeczną a jednostkowym sprawstwem. W tekście skoncentrowano się na dwóch koncepcjach, które stanowią próbę ujęcia tej relacji w spójnym podejściu teoretycznym i bez popadania w skrajny determinizm społeczny oraz nadmierny indywidualizm. Są nimi krytyczny realizm i koncepcja habitusu Pierre'a Bourdieu. Kategoria afordancji jest przedstawiona w artykule jako użyteczne narzędzie do opisu relacji między podmiotem a środowiskiem, które to narzędzie pozwala zwrócić uwagę na czynnik materialny w badaniu struktur społecznych, przy jednoczesnym uznaniu aktywnej roli podmiotu w ich współtworzeniu. Szczególnie obiecujące jest tu osadzenie afordancji w koncepcji poznania rozproszonego, wykorzystywanej w socjologii do badania tzw. struktur socjotechnicznych.

Słowa kluczowe: afordancje; poznanie rozproszone; struktura i sprawstwo; habitus; realizm krytyczny

1. Wprowadzenie. 2. Relacja między indywidualnym podmiotem a jego środowiskiem społecznym. 3. Dualizm krytycznego realizmu. 4. Dualność zamiast dualizmu w relacji struktury i sprawstwa. 5. Zakończenie.

1. WPROWADZENIE

Szeroko rozumiana kognitywistyka to dyscyplina badająca system poznawczy z uwzględnieniem nie tylko oddolnych (neurologicznych), ale także odgórných (środowiskowych) czynników, wpływających na funkcjonowanie jednostki na poziomie osobowym (Poczobut, 2016). Współcześnie tendencja do podkreślania roli środowiska w kontekście procesów poznawczych jest obecna przede wszystkim w ramach badań nad poznaniem szerokim, w obrębie tradycji badawczej ekologii poznawczej (Wachowski, 2022). Przyjmowana w niej koncentracja na usytuowaniu podmiotu w konkretnym środowisku zbliża badania

nad poznaniem do obszarów zainteresowania nauk społecznych. Podobnie w socjologii można znaleźć stanowiska, które doceniają zalety interdyscyplinarnych inspiracji, w tym z zakresu nauk o poznaniu (Cerulo, 2014). Perspektywa kognitywistyczna jest wyraźnie widoczna zwłaszcza w obrębie tzw. socjologii poznawczej (*cognitive sociology*), chociaż się do niej nie ogranicza (Kaidesoja, Hyyryläinen i Puustinen, 2022). Punktem wyjścia jest tu założenie, że pełny opis zachowania człowieka, żyjącego w określonym świecie społecznym, powinien obejmować poziom subosobowy, osobowy i ponadosobowy.

Kategoria afordancji to przykład inspiracji, która, zaczerpnięta z obszarów psychologii i kognitywistyki, jest aplikowana do innych kontekstów teoretycznych, w tym do socjologii. Pojęcie to zostało wprowadzone w ramach psychologii ekologicznej Jamesa Gibsona do opisu związków agenta¹ ze środowiskiem w celu podkreślenia aktywnego i bezpośredniego charakteru percepcji. Afordancje to możliwości podjęcia określonego działania, jakie w danej sytuacji oferuje agentowi element otoczenia. Są tym, co środowisko oferuje zwierzęciu, „co mu umożliwia i dostarcza, zarówno dobrego, jak i złego” (Gibson, 2015, 119). Nie są to przy tym zwykłe właściwości obiektów fizycznych, ale efekt ich interakcji z agentem, wykraczający poza klasyczną dychotomię subiektywne-objektywne. Zbiory afordancji tworzą nisze, w których określony agent żyje.

Należy zauważyć, że poza bazowym pomysłem Gibsona obecnie w literaturze funkcjonuje wiele, czasem wzajemnie wykluczających się, sposobów definiowania i interpretowania afordancji. Holistycznie całe zjawisko dobrze podsumowują słowa Jamesa Cuttinga, że Gibson „dał nam afordancje w postaci beznadziejnie zagmatwanej, ale ważnej próby wyjaśnienia sensu wzajemnych

---

¹ Gibson, opisując organizm wchodzący w interakcje ze środowiskiem, posługuje się pojęciem „zwierzęcia”, ale obecnie w literaturze kognitywistycznej dominuje termin „agent”, który nie ogranicza się tylko do naturalnych organizmów żywych, mieszcząc w sobie również wszelkie jednostki sztuczne (Lubiszewski, 2012).

stosunków obserwatora i środowiska” (Cutting, 1986, 252). Linie podziału między poszczególnymi stanowiskami wytycza m.in. pytanie o status ontologiczny afordancji, ich aktualizację oraz rolę społeczno-kulturowego kontekstu². Przykładowo, pierwsza próba formalizacji pojęcia afordancji wywodzi się z tzw. Szkoły z Connecticut (Turvey, 1992) i opiera się na modyfikacji oryginalnej koncepcji Gibsona. Afordancje zostają tu „przesunięte” w kierunku środowiska i uznane za właściwości jego konkretnych elementów, a po stronie agenta zostaje dodana komplementarna kategoria „efektywności”. Rolę, jaką Gibson przypisywał afordancjom, pełni tutaj zestawienie pary afordancja-efektywność. Jest to też źródło głównego zarzutu przeciwko temu modelowi, a więc jego niezgodność z Gibsonowskim celem przekroczenia dychotomii podmiot-przedmiot. Alternatywna propozycja Anthony’ego Chemero określa afordancje jako relacje – emergentny rezultat samoorganizującej się interakcji agenta z otoczeniem (Chemero, 2011). W dynamicznym układzie, pozwalającym uchwycić czasowy charakter tejże relacji, nisza wpływa na rozwój zdolności do percepcji określonych obiektów i podejmowania związanych z nimi działań, które z kolei w odpowiedzi kształtują niszę. W tym przypadku Eric Rietveld i Julian Kiverstein (Rietveld, Kiverstein, 2014) krytykują Chemero za nadmierną koncentrację na poziomie indywiduum, podczas gdy afordancje powinny posłużyć do opisu szerszej relacji pomiędzy niszą ekologiczną a określoną formą życia.

Różnorodność w sposobie rozumienia afordancji jest widoczna także m.in. w kontekście sporu o reprezentacje mentalne. Sam Gibson opowiadał się za antyrepresentacjonistycznym modelem poznania, a współcześni psychologowie ekologiczni podkreślają, że jest to założenie teoretyczne, niezbędne dla pełnego zrozumienia afordancji

---

2 Z racji przyjętej tematyki i ograniczeń formalnych w niniejszym artykule nie mam miejsca na pełniejszą i bardziej wnikliwą analizę różnic pomiędzy poszczególnymi stanowiskami. Rzetelne opracowanie zagadnienia można znaleźć m.in. w monografii Manuela Heras-Escribano (2019).

(Heras-Escribano, 2019). W ramach mniej radykalnych stanowisk pojawiają się koncepcje, które starają się interpretować afordancje w modelu reprezentacjonistycznym. Przykładowo, według Marka Bickharda i Michaela Richiego afordancje powinny się rozumieć jako reprezentacje ewolucyjnie pierwotne dla organizmu, odnoszące się do jego możliwych działań w przyszłości (Bickhard, Richi, 1983). Reprezentacjonistyczne odczytanie afordancji, chociaż ze specyficznymi reprezentacjami zewnętrznymi, przyjmuje również Donald Norman, propagator koncepcji poznania rozproszonego. Mimo filozoficznych sporów o naturę afordancji kategoria ta stopniowo została zaadoptowana w kognitywistyce i dziś jest ważnym narzędziem teoretycznym w ramach poznania szerokiego i całej ekologii poznawczej (Heras-Escribano, 2019; Wachowski, 2022). Poza tym pojawia się również w wielu różnych kontekstach teoretycznych, opisujących wybrany wymiar interakcji agent-środowisko, np. w teorii dizajnu.

Celem artykułu jest analiza wykorzystania kategorii afordancji w socjologicznej praktyce badawczej, ze szczególnym uwzględnieniem roli oraz teoretycznych podstaw tychże praktyk. Obiecujące wydaje się tu osadzenie afordancji w obrębie koncepcji poznania rozproszonego, która pojawia się w kontekście badań socjologicznych jako podejście metodologiczne, wykorzystywane do badania struktur socjotechnicznych³. Omawiane zagadnienie ze względu na swoją rozległość zostanie zawężone do kluczowego problemu relacji między strukturą a sprawstwem. Za punkt wyjścia prowadzonych rozważań posłuży nurt realizmu krytycznego, ale w ramach wywodu przywołana zostanie również konkurencyjna do niego koncepcja habitusu Pierre'a Bourdieu. Jest to podyktowane znaczeniem, jakie wymienione stanowiska mają dla debaty, dotyczącej struktury i sprawstwa, jako dominujące sposoby połączenia wpływów strukturalnych

---

3 Poprzez struktury socjotechniczne rozumie się tu struktury, które składają się z istot ludzkich oraz obiektów fizycznych, w tym technologicznych. Tym samym pojęcie to nie ma nic wspólnego z popularnym zagadnieniem tzw. socjotechniki.

i podmiotowych w obrębie spójnej teorii. Poza tym krytyczny realizm nie został do tej pory jeszcze przeanalizowany pod tym kątem.

2. RELACJA MIĘDZY INDYWIDUALNYM PODMIOTEM A JEGO ŚRODOWISKIEM SPOŁECZNYM

Gibson koncentruje się na analizie percepcji obiektów fizycznych, praktycznie ignorując przy tym znaczenie wymiaru społecznego w odbiorze afordancji. Nie uwzględnia go, chociażby mówiąc o poznaniu bezpośrednim i podając za Kurtem Koffką przykład skrzynki na listy i afordancji wrzucania do nich poczty (Morgagni, 2012)⁴. Mimo że zagadnienie kontekstu społeczno-kulturowego, poza wyjątkami (Reed, 1993), nie stanowiło pierwotnego obszaru zainteresowania psychologów ekologicznych, to współcześnie jest ono coraz częściej podejmowane i wpisuje się w tradycję badania kulturowych ekosystemów poznawczych (Wachowski, 2022)⁵. Tym samym można wyróżnić w badaniu afordancji dwa podejścia i dwie praktyki badawcze (Heras-Escribano, De Pinedo-Garcia, 2018; Van Dijk, Rietveld, 2016). Podejście strukturalistyczne, reprezentowane m.in. przez przedstawicieli szkoły z Connecticut, ale i Carla Gavera (1996) – jednego z pionierów afordancji w teorii dizajnu, koncentruje się na transkulturowym związku między biologicznymi cechami agentów (np. kształtem ręki) a cechami obiektów (np. kształtem filiżanki), który umożliwia realizację określonych działań (np. chwytanie filiżanki). Klasycznym przykładem badań prowadzonych w ramach tej perspektywy jest eksperyment Williama Warrena, polegający na znalezieniu punktu przejścia między dostrzeganiem a niedostrzeganiem możliwości wejścia na stopień schodów (Warren, 1984).

---

4 Temat pogodzenia społeczno-kulturowego zapośredniczenia z poznaniem bezpośrednim rozwija m.in. Mark McGann (2014).

5 Witold Wachowski wyraźnie opisuje specyfikę i różnice między ekologią poznawczą biologiczną i kulturową.

Drugie podejście przyjmuje społeczno-kulturową perspektywę, w której dostępność określonych afordancji jest kształtowana w zależności od przyjmowanych praktyk normatywnych i konwencji (Heras-Escribano, De Pinedo-Garcia, 2018; Ramstead, Veissiere i Kirmayer, 2016; Van Dijk, Rietveld, 2016). Psychologia ekologiczna jest w swoim rdzeniu społeczna, a ontogenetyczne i filogenetyczne podstawy tego, jak człowiek percypuje afordancje, mają społeczno-kulturowy charakter. Nisza ekologiczna, w której żyje człowiek, rozumiana jest tu jako socjomaterialność (*sociomateriality*), w której to, co materialne i to, co społeczne są ze sobą splecione. Dla ujęcia danej afordancji jako podstawy działania kluczowe jest zrozumienie bieżącej sytuacji praktycznej, w której się ona pojawia, ale także osadzenie jej na ogólniejszym tle innych obowiązujących praktyk. Kluczową kwestią jest tu proces rozwoju jednostki, który sprawia, że możemy funkcjonować we „współdzielonych światach oczekiwania” (Ramstead, Veissiere i Kirmayer, 2016). Środowisko społeczne niejako wspiera określone interakcje z otoczeniem, namawiając do zaniechania innych, tworząc w ten sposób „pole promowanego działania” (Reed, 1993). Dynamika interakcji z otoczeniem opiera się o wzorcowe praktyki, rozproszone w populacji i przekazywane horyzontalnie i wertykalnie. Na poziomie indywidualnym przejawiają się one w zmianach w sposobie myślenia jednostek i ich intencjonalnym działaniu (Menary, 2011).

Temat struktury i sprawstwa jest wyraźnie obecny we współczesnym dyskursie socjologicznym (Wielecki, 2012). Dotyczy on pytania o relację między strukturą społeczną, czyli ugruntowanymi wzorcami społecznymi, obejmującymi różnorodne obszary życia społecznego⁶,

---

6 W kontekście analizowanego problemu struktura to system uporządkowanych relacji, norm, hierarchii zachowań i instytucji, które organizują życie społeczne i wpływają na działania jednostek. Ze względu na tematykę artykułu, łączącą ze sobą różne perspektywy badawcze, warto zauważyć, że w kontekście kognitywistycznym kategoria struktury odnosi się zwykle do sytuacyjnej struktury aktualnego otoczenia, ewentualnie struktury procesów poznawczych, nie zaś tak rozumianej struktury społecznej.

a jednostkowym sprawstwem, czyli zdolnością jednostki do działania i kształtowania swojego środowiska. Chociaż samo pojęcie podmiotowości budzi kontrowersje w obrębie prac socjologicznych⁷, to już refleksję na temat podmiotowej aktywności jako czynnika oddziałującego na kształt struktury społecznej, podejmuje wielu wybitnych badaczy (Castells, 2000; Giddens, 2012; Bourdieu, Wacquant, 2001; Archer, 2003; Sztompka, 1989; Cichocki, 2003). Podstawowa debata dotyczy stopnia, w jakim struktura społeczna ogranicza lub umożliwia działania jednostki oraz jak jednostkowe działania wpływają na tę strukturę społeczną. Skrajne głosy skupiają się na faworyzowaniu jednego z członów omawianej relacji. Z jednej strony podkreślana jest dominacja struktury społecznej przy ignorowaniu perspektywy jednostkowej (determinizm społeczny), a z drugiej strony zwraca się uwagę na autonomię i indywidualną moc sprawczą jednostki, nie biorąc pod uwagę znaczenia uwarunkowań strukturalnych (psychologizm). Jednak, jak pisze Markieta Domecka, „Coraz szerzej podzielane jest założenie, że skupianie się na jednym poziomie i pomijanie innego jest błędem, z racji tego, że zarówno struktura jak i działanie są niezbywalnymi i jednakowo istotnymi elementami teorii” (Domecka, 2013, 3). Jednostronność teorii socjologicznych jest uważana za ich słaby punkt (Mouzelis, 1995). Jednocześnie trudno mówić o konsensusie w kontekście omawianego problemu, a podstawowa różnica pomiędzy formułowanymi stanowiskami dotyczy odpowiedzi na pytanie o charakter oraz siłę powiązania struktury i sprawstwa.

3. DUALIZM KRYTYCZNEGO REALIZMU

Realizm krytyczny jest rozwijany od lat 70. XX wieku przez wielu badaczy, na czele z Royem Bhaskarem i Margaret Archer oraz m.in.

---

7 Podawanym uzasadnieniem odejścia w literaturze socjologicznej od kategorii podmiotowości (*subjectivity*) na rzecz terminu „sprawstwo” (*agency*) jest zwrócenie uwagi na wymiar działania i uniknięcie w ten sposób redukcji do wymiaru psychologicznego i subiektywnego (Szlachcicowa, Nowaczyk i Mrozowicki, 2013).

Andrew Collierem, Andrew Sayerem, Tonym Lawsonem. Jest to nurt niejednorodny, w którym elementem łączącym poszczególne stanowiska jest założenie, że zjawiska społeczne powinny być wyjaśniane poprzez wskazanie mechanizmów przyczynowych, stojących u ich podstaw (Danermark, Ekström i Karlsson, 2019). W kontekście relacji między strukturą a sprawstwem realizm krytyczny stara się uniknąć wspomnianym stanowisk skrajnych, określanych przez Archer konfliktami (konfliktacja odgórna – nadmierna rola struktury i konfliktacja oddolna – nadmierna rola sprawstwa). Przedstawiciele tego nurtu zakładają równorzędny i współzależny status struktury i sprawstwa, przy ich jednoczesnym conceptualnym rozdzieleniu. Oba te elementy podlegają wzajemnym wpływom, oddziałują na siebie, ale pozostają nieredukowalne do siebie nawzajem. Realisci krytyczni nie uznają przy tym pojęcia socjomaterialności jako przykładu „płaskiej ontologii” i krytykują oparte na nim badania struktur społecznych, także te, posługujące się kategorią afordancji (Orlikowski, 2007; Leonardi, 2013).

Olga Volkoff i Diane Strong propagują użycie kategorii afordancji w obrębie realizmu krytycznego, podkreślając związaną z tym możliwość uznania materialności technologii bez popadania w determinizm (Volkoff, Strong, 2013; Bygstad, Munkvold i Volkoff, 2016). Problematiczne w tej propozycji jest samo nazwanie Gibsona krytycznym realistą. Wątpliwości budzi chociażby bezkrytyczne uznanie realizmu ontologicznego Gibsona⁸, a także pominięcie faktu, że wyjściowym celem wprowadzenia kategorii afordancji było zniesienie opozycji pomiędzy podmiotem a przedmiotem, co w radykalnej formie jest krytykowane przez realistów krytycznych. Autorki odwołują się też do konsensusu w sposobie definiowania afordancji,

---

8 Na niejednoznaczność tej kwestii wskazują słowa Heras-Escribano, który pisze, że „metafizyczne implikacje psychologii ekologicznej zmuszają nas do odrzucenia poglądu proponowanego przez realizm metafizyczny, jak również problemów z nim związanych” (Heras-Escribano, 2019, 64).

który jednak ogranicza się do sprzeciwu psychologów ewolucyjnych wobec reprezentacjonistycznego odczytania afordancji. Tymczasem, jak zauważa Wachowski, samo przyjęcie kategorii afordancji „nie wiąże się od razu z koniecznością opowiedzenia się za reprezentacjonizmem albo antyreprezentacjonizmem w kognitywistyce” (Wachowski, 2022, 62). Jak zostanie wskazane w dalszej części artykułu, w krytycznym realizmie częstszym od Gibsonowskiej psychologii ekologicznej kontekstem użycia afordancji będzie idea poznania rozproszonego, dopuszczająca właśnie reprezentacjonistyczny model poznania. Godne uwagi w propozycji Volkoff i Strong jest określenie afordancji jako ważnych elementów opisu mechanizmów odpowiedzialnych za powstawanie określonych zjawisk społecznych. Uznają one afordancje za specyficzny typ mechanizmu generatywnego, który powstaje z relacji między strukturą a podmiotem (Volkoff, Strong, 2013). Kluczowe w procesie wyjaśniania danego zjawiska społecznego jest jak najlepsze zrozumienie afordancji aktualizowanych w danej sytuacji i tego, jak wpływa to na zmiany w domenie empirycznej.

Spójniejsze użycie afordancji w ramach realizmu krytycznego można znaleźć w tekstach Dave’a Elder-Vassa. Zwraca on uwagę, że ogromna większość struktur społecznych ma w gruncie rzeczy charakter socjotechniczny (Elder-Vass, 2017) i dla ich lepszego skonceptualizowania powołuje się na ideę poznania rozproszonego Edwina Hutchinsa (Hutchins, 1995). Poznanie rozproszone to przede wszystkim propozycja metodologiczna⁹, w której przedmiotem analizy badacza są rozproszone systemy poznawcze, czyli złożone struktury, składające się z czynników materialnych, biologicznych i kulturowych oraz zachodzących między nimi relacji. Przenosząc ideę systemów rozproszonych w kontekst realizmu krytycznego, Elder-Vass zakłada, że istnieją podmioty społeczne, posiadające emergentną moc

---

9 Poza metodologią poznanie rozproszone mieści w sobie rozstrzygnięcia na poziomie opisu procesów poznawczych, wynikające chociażby ze sposobu definiowania kluczowych pojęć, na co wyraźnie zwraca uwagę Wachowski (Wachowski, 2022).

przyczynową, która przewyższa moc niezorganizowanych jednostek ludzkich (np. kwartet smyczkowy). Na szczególną uwagę zasługują tutaj struktury socjotechniczne, w których moce przyczynowe zależą zarówno od ludzkich, jak i nie-ludzkich elementów oraz od łączących je relacji. Afordancje w tym kontekście można wykorzystać jako narzędzia do opisu tychże relacji¹⁰.

Do poznania rozproszonego i pojęcia afordancji odwołuje się również propozycja naturalizacji ontologii społecznej realizmu krytycznego Tukki Kaidesoju. Celem stawianym sobie przez Kaidesoję jest zbudowanie pomostu między krytyczno-realistyczną ontologią społeczną a niektórymi koncepcjami obecnymi w kognitywistyce oraz wspierającymi je dowodami empirycznymi (Kaidesoja, 2013). Poznanie rozproszone jest określane przez Kaidesoję jako metodologicznie inspirujące, „ponieważ pomaga przezwyciężyć problematyczne dychotomie między procesami poznawczymi i kulturowymi oraz między procesami materialnymi a znaczeniami symbolicznymi” (Kaidesoja, 2013, 169). Pojęcie afordancji okazuje się tu przydatne w badaniu roli, jaką odgrywa nisza społeczna w kształtowaniu ludzkiego poznania i zachowania. Wykorzystanie afordancji wpisuje się też w zakładane przez Kaidesoję łączenie badań socjologicznych z opisem funkcjonowania systemu poznawczego. Szczególnie obiecujące, zwłaszcza w perspektywie osadzenia przez Wachowskiego poznania rozproszonego w mechanicyzmie (Wachowski, 2022), wydaje się tu przyjęcie mechanicystycznej strategii wyjaśniania (Kaidesoja, Hyyryläinen i Puustinen, 2022) i zaproponowane przez

---

10 Sposób rozumienia afordancji w ramach poznania rozproszonego rozwijany jest przede wszystkim przez Normana. Jego poglądy na temat afordancji ewoluowały na przestrzeni lat i stały się główną podstawą do przeniesienia tego pojęcia w obszar teorii dizajnu. Podstawową różnicą Normanowskiego ujęcia w stosunku do afordancji Gibsonowskich jest koncentracja nie tyle na zastanych elementach otoczenia, odczytywanych niezależnie od indywidualnej historii aktywności podmiotu, a raczej na tworzeniu i ulepszaniu afordancji w zgodzie z ludzką wiedzą i doświadczeniem (Wachowski, 2022; Norman, 1999). Poza tym Norman odrzuca Gibsonowski antyrepresentacjonizm.

Kaidesoję powiązanie poznania rozproszonego z systemizmem Mario Bungego, u którego każde badanie systemu powinno łączyć analizę (badanie elementów systemu) z syntezą (badanie struktury systemu jako całości) (Twardowski, 2015).

W ramach realizmu krytycznego najbardziej wpływową koncepcję podmiotowości zaproponowała Margaret Archer, której sposób opisu podmiotu i jego rozwoju w relacji do struktury społecznej stanowi punkt odniesienia dla wielu realistów krytycznych (Wielecki, 2012). Archer konstruuje złożony model podmiotowości, oparty o interakcję człowieka z trzema wymiarami rzeczywistości (materialnym, praktycznym i społecznym) (Archer, 2013). Na podstawowym poziomie tej interakcji, od pierwszych faz rozwojowych, dochodzi do kształtowania się jaźni w oparciu o ucieleśniony i przedjęzykowy kontakt z rzeczywistością. Na poziomie praktycznym możemy mówić o afordancjach i ograniczeniach w kontaktach podmiotu ze światem materialnym¹¹. Z kolei na poziomie społecznym kluczową rolę odgrywa kategoria refleksyjności i to ona stanowi w tej koncepcji główną oś wyjaśniania zachowania. Archer wskazuje, że refleksyjność to najważniejsza własność podmiotu, dzięki której jest on sprawczy i potrafi projektować swoje działania w środowisku społecznym. Wzajemny wpływ między strukturą a podmiotowym sprawstwem jest diachroniczny. Struktura jest uprzednia wobec przekształcających ją działań, po których z kolei następuje przepracowanie strukturalne (jest to tzw. cykl morfogenezy lub morfostazy). Refleksyjność, ulokowana między strukturą i podmiotowym sprawstwem, mediuje wpływy strukturalne na jednostkę oraz decyduje o tym, jaka będzie odpowiedź podmiotu na strukturalne ograniczenia i możliwości (Archer, 2007). W tak skonstruowanym modelu struktury mają wpływ na ludzkie plany, ale nie bezpośrednio na samą subiektywną

---

11 Sama Archer sporadycznie posługuje się pojęciem afordancji do opisu praktycznej interakcji podmiotu z praktycznym wymiarem środowiska, ale są to przypadki marginalne i sama kategoria nie jest przez nią osobno sproblematyzowana (Donati, Archer, 2015).

podmiotowość. Archer wprawdzie zwraca uwagę na pierwotnie ucieleśniony i interakcyjny charakter poznania, ale jednocześnie ogranicza go kategorią refleksyjności. Afordancje, użyte jako pozarefleksyjne determinanty zachowania, są tu ograniczone do konkretnego rodzaju interakcji z elementami otoczenia tylko na poziomie praktycznym.

Koncentracja na refleksyjnym wymiarze podejmowania decyzji stanowi też zarzut w stosunku do koncepcji Archer (Caetano, 2015) również w obrębie samego realizmu krytycznego. Zarówno Kaidesoja, jak i Elder-Vass zwracają uwagę na konieczność dowartościowania pozarefleksyjnych komponentów ludzkiego zachowania w opisie kształtowania się i funkcjonowania podmiotu w środowisku społecznym. Wskazują również na synchroniczny wymiar oddziaływania między strukturą a sprawstwem (Elder-Vass, 2010). Dopiero w nieortodoksyjnym z perspektywy Archer odczytaniu ontologii społecznej realizmu krytycznego podkreślona zostaje dwuaspektowość ludzkiej umysłowości, w której obok analizy refleksyjnego działania jednostki uwzględniona zostaje również rola nieświadomych, nawykowych procesów poznawczych.

4. DUALNOŚĆ ZAMIAST DUALIZMU W RELACJI STRUKTURY I SPRAWSTWA

Rola refleksyjności w opisie relacji między strukturą społeczną a jednostką jest głównym czynnikiem odróżniającym analityczny dualizm realizmu krytycznego od, nazywanych przez Archer konflacją centralną, koncepcji dualności struktury i sprawstwa (Giddens, 2012; Bourdieu, 2008). Zgodnie z nimi struktura i sprawstwo wzajemnie się konstytuują, czego konsekwencją jest powstanie nierozdzielonego amalgamatu rzeczywistości społecznej o „inherentnie dwoistym charakterze” (Domecka, 2013). Zarówno u Bourdieu, jak i u Giddensa struktury są jednocześnie dane i społecznie konstruowane poprzez codzienne praktyki podmiotów. Siły strukturalne nie istnieją poza działaniem, są nierozzerwalnie złączone z jego produkcją

i reprodukcją. Tym, co łączy realizm krytyczny z propozycją Giddensa czy Bourdieu, jest próba podkreślenia wzajemnych relacji między strukturą, a działającym w niej podmiotem, ale tym, co je dzieli, jest przede wszystkim skala tego połączenia i wynikająca z tego przyjmowana możliwość potencjalnej zmiany społecznej (Mantey, 2020). U Archer „struktura i działanie przypisane zostają różnym interwałom czasowym, jakkolwiek mała byłaby przerwa pomiędzy nimi” (Domecka, 2013), a rola refleksyjności ma gwarantować możliwość sprawczej zmiany struktury, a nie tylko jej reprodukcję. Z kolei dualność opiera się na dominacji wiedzy praktycznej i rutynizacji działań społecznych.

W tym kontekście interesująca wydaje się propozycja m.in. Elder-Vassa, który, nawiązując do wspomnianej krytyki nadmiernej refleksyjności, proponuje połączenie modelu podmiotowości Archer z koncepcją habitusu (Elder-Vass, 2007)¹². To zapożyczone z arystotelizmu pojęcie służy Bourdieu do opisu zespołu dyspozycji, skłaniających agenta do określonego działania. Habitus to umysłowa struktura, za pośrednictwem której człowiek uczestniczy w świecie społecznym i podejmuje określone praktyki, pozostając nieświadomym obecności tego typu regulatora zachowań (Bourdieu, Wacquant, 2001). Regulator ten jest niejako kodowany w jednostce w procesie uczenia. U Elder-Vassa pogodzenie stanowiska Bourdieu z realizmem krytycznym dokonuje się przez ujęcie oddziaływania habitusu w kategoriach zbioru dyspozycji, które nie mają charakteru automatycznie generowanych działań, ale potencjału do działania w określonym stylu, na który wpływa jednostkowe doświadczenie struktury społecznej. Świadome podejmowanie decyzji i nieświadoma determinacja zachowań pojawiają się w tym ujęciu jako uzupełniające się i wzajemnie niezbędne elementy. Jak pisze Elder-Vass, „Podobnie jak Archer, mocno wierzę, że nie możemy wyeliminować perspektywy pierwszoosobowej ani przyczynowych mocy jednostek

---

12 Podobne połączenie teorii Archer i Bourdieu zaproponował m.in. Andrew Sayer (2010).

ludzkich z wyjaśnienia ludzkiego działania. Ale wierzę, że możemy je zachować bez zaprzeczania wpływowi świata społecznego na ludzką podmiotowość i bez zaprzeczania roli naszych biologicznych elementów w podbudowie naszego zachowania” (Elder-Vass, 2007).

W odpowiedzi Archer krytykuje wszelkie próby mariażu krytycznego realizmu z konflacją centralną (Archer, 2010). Odwołuje się przy tym do swojego podziału rzeczywistości na trzy porządki, którym przypisane są różne rodzaje wiedzy i różny poziom refleksyjności. Propozycja Elder-Vassa może odnosić się do porządku praktycznego, w przypadku którego do opisu działań (jak na przykład wirtuozerii muzycznej) powinno się uwzględniać zarówno nieświadome dyspozycje, jak i refleksyjność. Jest to również poziom, w którym pojawiają się u Archer pojedyncze użycia pojęcia afordancji. Jednak w przypadku porządku społecznego dochodzi do pełnego udziału refleksyjności i braku miejsca na wpływ habitusu. Dla bardziej naturalistycznie zorientowanych krytycznych realistów opis relacji między strukturą i sprawczym podmiotem wymaga jednak również na tym poziomie ujęcia synchronicznego oraz uwzględnienia wiedzy o pozarefleksyjnych czynnikach, wpływających na działanie i podejmowanie decyzji.

Próby wpisania afordancji w model, łączący poglądy Archer i Bourdieu, można tłumaczyć istotnymi punktami wspólnymi pomiędzy koncepcjami afordancji i habitusu, wynikającymi ze wspólnej dla Gibsons i Bourdieu próby przezwyciężenia twardej dychotomii subiektywne/obiektywne. W ramach połączenia tych dwóch stanowisk afordancje oferują sposób myślenia o kształtowaniu praktyki przez społeczną i fizyczną konstrukcję materialnego środowiska, a habitus opisuje, w jaki sposób praktyka ta jest formowana przez struktury społeczne i symboliczne (Weeks, Fayard, 2014). W tak zarysowanym modelu kategoria afordancji pozwala uchwycić znaczenia społeczno-kulturowych norm, wpływu habitusu na wybór określonych sposobów interakcji z otoczeniem, a więc wybór takich, a nie innych afordancji z dostępnego ich krajobrazu, bez konieczności rezygnacji z aktywnej i sprawczej roli refleksyjnego podmiotu. W kontekście

propozycji Elder-Vassa afordancje mogą być rozpatrywane w kategoriach nieświadomych dyspozycji do potencjalnego, ale nie automatycznie generowanego działania. Są one zależne od zdolności, kompetencji, indywidualnych doświadczeń i wiedzy, z jaką podmiot wchodzi w interakcję z otoczeniem. Poza tym z racji tego, że jest to kategoria wykorzystywana także w kontekście badań nad procesami poznawczymi, jej wykorzystanie wpisuje się również w postulat tworzenia spójnego, wielopoziomowego opisu zachowań człowieka w środowisku społecznym.

5. ZAKOŃCZENIE

Pojęcie afordancji jest z powodzeniem wykorzystywane w praktyce badawczej, opartej na różnych podstawach teoretycznych. Przykładowo, zarówno idea poznania rozproszonego, jak i sama kategoria afordancji łączone są również z teorią aktora-sieci Bruno Latoura (Blewett, Hugo, 2016)¹³. Jest to koncepcja, w której zrywa się z omawianą relacją struktury i sprawstwa, porzucając kategorię struktury i podkreślając arbitralność podziału rzeczonych aktorów na podmioty i przedmioty (Latour, 2010). Jednak stawiając za punkt wyjścia prowadzonych rozważań pytanie o relację między podmiotem a strukturą społeczną, w artykule skupiono się na kluczowych stanowiskach, starających się uchwycić relację między tymi czynnikami bez rezygnacji z żadnego z nich. W tym kontekście kategoria afordancji wykorzystywana jest do opisu interakcji między sprawczym podmiotem a jego środowiskiem życia, z uwzględnieniem czynników, wpływających na zachowanie, ale bez popadania w determinizm. W ten sposób podkreślony zostaje materialny komponent relacji

---

13 Tym, co łączy teorię Latoura z propozycją Hutchinsa, jest próba zerwania z indywidualizmem metodologicznym i rozproszenie systemu poznawczego. Jednocześnie, jak wynika m.in. z dyskusji między oboma badaczami, dzieli ich kwestia całkowitego rozmycia podmiotowości, za którą opowiada się Latour, a której nie akceptuje Hutchins (por. Wachowski, 2022).

między podmiotem a strukturą, a obok analizy refleksyjnego działania jednostki uwzględniona zostaje również rola nieświadomych, automatycznych procesów poznawczych. To właśnie refleksyjność jest kluczowym czynnikiem, odróżniającym od strony koncepcji podmiotowości kluczowe stanowiska starające się nieredukcjonistycznie ująć problem struktury i sprawstwa. W opartej na dualności tych dwóch komponentów koncepcji Bourdieu afordancje bezproblemowo wpisują się w opis funkcjonowania podmiotu w habitusie, zwracając uwagę na zawarte w nim potencjalne dyspozycje do zachowań. W przypadku realizmu krytycznego skala wykorzystania koncepcji afordancji będzie zależna od konkretnego stanowiska. W propozycji Archer zostanie ona ograniczona do opisu interakcji z praktycznym wymiarem rzeczywistości, znajdującym się poniżej poziomu społecznego, rządzonego przez refleksyjność. W stanowiskach starających się dowartościować pozarefleksyjny komponent działania, jak u Elder-Vassa i Kaidesoji, odwołanie się do teorii z zakresu tradycji ekologicznej oraz do samych afordancji będzie ważniejsze. Poza tym wykorzystanie teorii oraz pojęć wyrosłych na gruncie psychologii i kognitywistyki wpisuje się w realizację postulatów bardziej naturalistycznie zorientowanych stanowisk w krytycznym realizmie, wskazujących na konieczność uwzględnienia w budowanych koncepcjach socjologicznych wiedzy na temat funkcjonowania systemu poznawczego w relacji do środowiska społecznego.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że teoria w naukach społecznych musi nie tylko spełniać kryterium ontologicznej poprawności, lecz także być użyteczna w praktyce badawczej. Rozdzielenie tych dwóch aspektów byłoby nie tylko niewłaściwe, ale także niekorzystne dla rozwoju nauk społecznych. Zarówno w przypadku dualności, jak i dualizmu wyraźnie widoczne jest powiązanie pomiędzy teorią a praktyką badawczą. Wprowadzenie w dyskurs kategorii afordancji, a w szczególności koncepcji poznania rozproszonego, również zyskuje swoje przełożenie na praktykę, co jest wyraźnie widoczne na przykład w badaniach systemów informacyjnych (Wang, Wang

i Tang, 2018) oraz mediów społecznościowych (Roznhyn, Cardenal i Rubio, 2022).

BIBLIOGRAFIA

- Archer, M. (2010). *Can Reflexivity and Habitus Work in Tandem?*. W M. Archer (red.), *Conversations about Reflexivity* (123-143). Routledge.
- Archer, M. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Archer, M. (2015). Morfogeneza – ramy wyjaśniające realizmu. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 10, 16-46.
- Bickhard, M.H., Richie, D.M. (1983). *On the Nature of Representation*. Praeger.
- Blewett, C., Hugo, W. (2016). Actant Affordances: a Brief History of Affordance Theory and a Latourian Extension for Education Technology Research. *Critical Studies in Teaching and Learning*, 4(1), 55-73.
- Bourdieu, P. (2008). *Zmysł praktyczny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bourdieu, P., Wacquant, L.J.D. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Oficyna Naukowa.
- Bygstad, B., Munkvold, E., i Volkoff, O. (2016). Identifying Generative Mechanisms through Affordances: A Framework for Critical Realist Data Analysis. *Journal of Information Technology*, 31(1), 83-96.
- Caetano, A. (2015). Defining Personal Reflexivity: A Critical Reading of Archer's Approach. *European Journal of Social Theory*, 18(1), 60-75.
- Castells, M. (2000). *The Power of Identity*. Blackwell.
- Cerulo, K. (2014). Continuing the Story: Maximizing the Intersections of Cognitive Science and Sociology. *Sociological Forum*, 29(4), 1012-1019.
- Chemero, A. (2011). *Radical Embodied Cognitive Science*. The MIT Press.
- Cichoński, R. (2003). *Podmiotowość w społeczeństwie*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Cutting, J. (1986). *Perception with an Eye for Motion*. The MIT Press.
- Danermark, B., Ekström, M., i Karlsson, J. (2019). *Explaining Society: Critical Realism in the Social Sciences*. Routledge.
- Domecka, M. (2013). *Dualność czy dualizm? Relacje pomiędzy strukturą i podmiotowym sprawstwem we współczesnych debatach teoretycznych*. W A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa (red.), *Sprawstwo – teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych* (103-115). Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Donati, P., Archer, M. (2015). *The Relational Subject*. Cambridge University Press.

- Elder-Vass, D. (2007). Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory*, 25(4), 325-349.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures: Emergence, Structure and Agency*. Cambridge University Press.
- Elder-Vass, D. (2017). Materialising Social Ontology. *Cambridge Journal of Economics*, 41(5), 1437-1451.
- Gaver, W. (1996). Situating Action II: Affordances for Interaction: The Social Is Material for Design. *Ecological Psychology*, 8(2), 111-129.
- Gibson, J. (2015). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Psychology Press.
- Giddens, A. (2012). *Nowoczesność i tożsamość*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heras-Escribano, M. (2019). *The Philosophy of Affordances*. Palgrave Macmillan.
- Heras-Escribano, M., De Pinedo-Garcia, M. (2018). Affordances and Landscapes: Overcoming the Nature – Culture Dichotomy through Niche Construction Theory. *Frontiers in Psychology*, 8(2294). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.02294>.
- Hutchins, E. (1995). *Cognition in the Wild*. The MIT Press.
- Kaidesoja, T. (2013). *Naturalizing Critical Realist Social Ontology*. Routledge.
- Kaidesoja, T., Hyyryläinen, M., i Puustinen, R. (2022). Two Traditions of Cognitive Sociology: An Analysis and Assessment of their Cognitive and Methodological Assumptions. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 52(3), 1-20.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktorów-sieci*. Universitas.
- Leonardi, P. (2013). When Does Technology Use Enable Network Change in Organizations? A Comparative Study of Feature Use and Shared Affordances. *MIS Quarterly*, 37(3), 749-775.
- Lubiszewski, D. (2012). Odnaleźć się w gąszczu ofert. Psychologia ekologiczna dla bardzo początkujących. *Avant*, 2(3), 267-270.
- Mantey, D. (2020). Socjologiczne dualizmy z perspektywy badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym. *Przegląd Geograficzny*, 92(4), 521-542.
- McGann, M. (2014). Enacting a Social Ecology: Radically Embodied Intersubjectivity. *Frontiers in Psychology*, 1321(5). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01321>.
- Menary, R. (2011). *Our Glassy Essence: The Fallible Self in Pragmatist Thought*. W S. Gallagher (red.), *The Oxford Handbook of the Self* (609-632). Oxford University Press.
- Morgagni, S. (2012). *Affordances as Possible Actions: Elements for a Semiotic Approach*. W *Proceedings of the 10th World Congress of the International Association for Semiotic Studies* (867-878). Univesidade da Coruna.

- Mouzelis, N. (1995). *Back to Sociological Theory: the Construction of Social Orders*. Macmillan.
- Norman, D. (1999). Affordance, Conventions, and Design. *Interactions*, 6(3), 38-42.
- Orlikowski, W. (2007). Sociomaterial Practices: Exploring Technology at Work. *Organization Studies*, 28(8), 1435-1448.
- Poczobut, R. (2016). Kategoria osoby w kontekście kognitywistyki. *Ethos*, 4(116), 133-151.
- Ramstead, M, Veissiere, S., i Kirmayer, L. (2016). Cultural Affordances: Scaffolding Local Worlds Through Shared Intentionality and Regimes of Attention. *Frontiers in Psychology*, 7(1090). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01090>.
- Reed, E.S. (1993). *The intention to use a specific affordance: a conceptual framework for psychology*. W R.H. Wozniak, K. Fisher (red.), *Development in context: Acting and Thinking in Specific Environments* (45-76). Lawrence Erlbaum Associates.
- Rietveld, E., Kiverstein, J. (2014). A Rich Landscape of Affordances. *Ecological Psychology*, 26, 325-352.
- Ronzhyn, A., Cardenal, A., i Rubio, A. (2018). Defining Affordances in Social Media Research: A literature Review. W *Proceeding of the Annual Hawaii International Conference on System Sciences* (2203-2212). University of Hawai'i at Manoa.
- Sayer, A. (2010). *Reflexivity and the Habitus*. W M. Archer (red.), *Conversations about Reflexivity* (108-122). Routledge.
- Szlachcicowa, I., Nowaczyk, O., i Mrozowicki, A. (2013). *Sprawstwo a dylematy współczesnych nauk społecznych. Wprowadzenie*. W A. Mrozowicki, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa (red.), *Sprawstwo – teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych* (7-18). Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Sztompka, P. (1989). *Socjologiczna teoria podmiotowości*. W P. Buczkowski, R. Cichocki (red.), *Podmiotowość: możliwość, rzeczywistość, konieczność* (11-20). Redakcja Wydawnictw Ośrodka Analiz Społecznych ZMW.
- Turvey, M. (1992). Affordances and Prospective Control: An Outline of the Ontology. *Ecological Psychology*, 4, 173-187.
- Twardowski, M. (2015). „Systemizm” Mario Bungego – współczesna postać materializmu. *Resovia Sacra*, 22, 315-332.
- Van Dijk, L., Rietveld, E. (2016). Foregrounding Sociomaterial Practice in Our Understanding of Affordances: The Skilled Intentionality Framework. *Frontiers Psychology*, 1969(7). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01969>.
- Volkoff, O., Strong, D. (2013). Critical Realism and Affordances: Theorizing IT-Associated Organizational Change Processes. *MIS Quarterly*, 37(3), 819-834.

- Wachowski, W. (2022). *Poznanie rozproszone. Od heurystyk do mechanizmów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wang, H., Wang, J., i Tang, Q. (2018). A Review of Application of Affordance Theory in Information Systems. *Journal of Service Science and Management*, 11, 56-70.
- Warren, W.H. (1984). Perceiving affordances: Visual Guidance of Stair Climbing. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 10(5), 683-703.
- Weeks, J., Fayard, A.-L. (2014). The Affordance of Practice. The Influence of Structure and Setting on Practice. *Information and Organization*, 24(4), 236-249.
- Wielecki, K. (2012). *Kryzys i socjologia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

THE CATEGORY OF AFFORDANCES AND THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN STRUCTURE AND AGENCY

Abstract. This article examines the use of the category of affordances in sociological concepts addressing the relationship between social structure and individual agency. It focuses on two sociological concepts that attempt to capture this relationship in a coherent theoretical approach and without falling into social determinism and excessive individualism. These are critical realism and Pierre Bourdieu's concept of habitus. This paper argues that the category of affordances is a useful tool for describing the relationship between the subject and the environment, allowing one to focus on material factors in the study of social structures, while recognizing the active role of the subject in their co-creation. Particularly promising here is the integration of affordances into the concept of distributed cognition, used in sociology to study sociotechnical structures.

Keywords: affordances; distributed cognition; structure and agency; habitus; critical realism

---

MATEUSZ TOFILSKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach

(University of Silesia in Katowice, Poland)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2229-7928>

mateusz.tofilski@us.edu.pl

DOI 10.21697/spch.2024.60.A.04

Tekst jest udostępniany na zasadach licencji Creative Commons (CC BY-ND 4.0 Międzynarodowe).

Zgłoszono: 30/04/2023. Zrecenzowano: 15/02/2024. Zaakceptowano do publikacji: 24/04/2024.